

Бальцій Н.*

МАНІПУЛЯТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ У СИСТЕМІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Shakespeare's aphorism hasn't lost its depth even now: «Rumor plays the pipe of our mind». State government rests upon the obedience to the high and mighty. And to make this process effective one may leave no stone unturned. We've got used to the idea that social manipulations underlie a ban. But as this subject starts to be talking of it is necessary to admit its antiquity and triviality. Public opinion plays dominant and sometimes decisive role in the democracy. It's powerful instrument for raising a social alarm and drama. You may never overestimate its force. But how a politician can manage such highly explosive resources of his power? The answer is as follows mainly owes to a crafty trick of manipulations of the public opinion and partly of fulfillment of his course of duty. In this sense public opinion manipulations are to be interpret both as the source of distortion and as a way to ensure effective government.

Маніпулювання громадською думкою із застосуванням різноманітних технологій інформаційно-психологічного впливу— є достатньо масовим явищем у світі. Ця тенденція у світовому вимірі вже давно не є новою. З плином часу лише змінюється її особливості та використовувані методи.

У політичному контексті така технологія є пріоритетною як для підтримки населенням рішень владної верхівки, так і для легітимізації правління останньої. Можна бити на сполох, сказавши, що політичне маніпулювання є серйозною загрозою як головним засадам демократичного суспільства, так і особистій інформаційно-психологічній безпеці громадян. Проте це тільки одна сторона медалі.

Варто зазначити, що у класичному розумінні суть демократії— як влади народу— у поєднанні з сучасними технологічними та інформаційними можливостями була б досить небезпечною у випадку неконтрольованого розвитку. Цьому можна знайти цілком раціональне пояснення.

Якщо демократія для подальшого позитивного розвитку суспільства стає своєрідною диктатурою компромісів, то влада, завдання якої— знаходити оптимальний варіант поєднання інтересів своїх громадян, практично змушена, часом, використовувати маніпулятивні прийоми, щоб, мінімізуючи затрати ресурсів та коштів, отримати максимальний ефект впливу на людей, забезпечити їх «добровільну» підпорядкованість для виконання конкретних суспільно-значущих завдань. Деякі дослідники взагалі зазначають, що демократизація суспільного життя, власне, і супроводжується переходом від прямого диктату та поневолення до більш тонких і ефективних методик управління. При цьому не варто забувати, що у Древній Греції— колисці демократії— були й оцінки її як найгіршої з можливих форм правління.

* здобувач кафедри міжнародної інформації Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Науковий керівник: проф. Фісанов В.П.

Зокрема, відомий футуролог Елвін Тоффлер у своїх працях зазначав, що найвищу якість та ефективність сучасній владі надає інформація, яка дає можливість досягти тієї чи іншої мети, мінімально витрачаючи ресурси влади; переконати людей в їх особистій зацікавленості в досягненні мети; перетворити противників у союзників. Прийнятність такої практики, попри загалом негативне ставлення людей до будь-якого стороннього несанкціонованого психологічного впливу, напевно, можна було б розглядати як один із численних компромісів, на які змушений іти кожен член демократичного суспільства.

Звичайно, влада в будь-якій державі завжди має спокусу підмінити реальне вирішення складних суспільних проблем його імітацією, приховати власні зловживання. Країни розвинутої демократії— не виняток. До речі, праця знаного американського фахівця Герберта Шіллера «Маніпулятори свідомістю», яка досі є настільною книгою для фахівців з цієї проблематики, присвячена застосуванню маніпуляції саме в американському демократичному суспільстві.

Сучасне політичне життя є сенс розглядати в ринкових категоріях— попиту і пропозиції. Громадяни розвинутого демократичного суспільства формують свій попит на ефективне управління власною державою. При цьому вони спираються на чітко артикульовані власні інтереси та на відповідну протягом століть сформовану структуру політичних, громадських, професійних організацій та інституцій, які ці інтереси обстоюють. Існує також суб'єктивний, але дуже вагомий фактор— певний рівень політичної культури, який характеризується вмінням громадян— глибоко чи на примітивному рівні, в даному випадку несуттєво— розуміти віддалені наслідки свого вибору.

Всі ці фактори є серйозними противагами маніпулятивним впливам. Велика кількість соціальних акторів та наявність широкої мережі найрізноманітніших економічно-самодостатніх плюралістичних засобів масової комунікації також девальвує спроби влади чи конкретної політичної сили чинити такі впливи. Нарешті, головними критеріями, які дають змогу у країнах розвинутої демократії відрізнити інформаційні технології від суто маніпулятивних є реальні наслідки їх застосування— для суспільства в цілому і кожного громадянина зокрема.

Проаналізуємо трансформації українського новинного телебачення.

Не будемо заглиблюватись в аналіз соціально-економічного стану української держави, оскільки це тема окремих великих досліджень. Але, навіть спираючись на суто суб'єктивні відчуття середнього українського громадянина, не важко констатувати, що необхідність кардинальних змін у сфері— висловлюючись тими ж ринковими термінами— українського «політичного менеджменту» назріла давно. Ця зміна і була успішно реалізована. Але чи став той пересічний українець задоволений її результатом?! Подібне розуміння, очевидно, є і в самої влади. Тож цілком зрозуміло, що інстинкт самозбереження диктує необхідність широкого застосування для позитивної пропаганди і негативної контрпропаганди, а також для надання їм вигляду об'єктивного інформування— методів маніпуляції свідомістю громадян.

Потужність і масштаб застосування маніпулятивних технологій у засобах масової інформації загалом, і у телебаченні (як найвпливовішому ЗМІ в українському суспільстві), зокрема, змушує серйозно замислитися над забезпеченням не тільки демократичних засад реформування українського суспільства, а й інформаційно-психологічного захисту українських громадян.

Адже застосування різного роду маніпулятивних впливів, передусім з метою досягнення чи збереження політичного домінування, призводить у результаті до серйозних розладів суспільного життя, породжує суспільну апатію та відчуження більшості населення від свідомої участі у політичному житті країни. Випереджаючи факти, можна сказати, що останнє часто і є метою політичної маніпуляції.

Наслідок— дестабілізація внутріполітичного життя, стагнація негативних явищ, суттєві труднощі на шляху модернізації українського суспільства.

Загроза тим більша, що в умовах різких суспільних змін, руйнування сталих соціальних структур перед кожною людиною постали зовсім нові, незвичні альтернативи вибору життєвої стратегії. Відсутність достовірної інформації не дає громадянам можливості сформулювати для себе раціональний життєвий проект. Як наслідок, люди відчують соціальну дезорієнтацію та невизначеність, що, як у замкненому колі, збільшує їх залежність від різноманітних маніпулятивних впливів.

Один із засновників сучасної соціології, дослідник ідеологій Карл Манхейм відзначав, що в моменти глибоких криз відбувається блокування здорового глузду— здатності людини розумно оцінювати стан справ і діяти, виходячи з цієї оцінки. Необхідність обмірковувати і розуміти, що відбувається, перетворюється в цей час у непосильне навантаження, і людина намагається уникнути цієї необхідності, сховатися у сфері ірраціонального. Вона починає виявляти підвищену зацікавленість до окультизму, вивчати гороскопи, вірити астрологам. Психологічний захист особистості проти маніпуляції свідомістю різко послаблюється. Відповідно зростає сугестивність (здатність підпадати під сторонній вплив).

Аналізуючи маніпулятивні можливості засобів масової інформації, важливо зрозуміти їх природу і загальні причини, які обумовлюють їх існування. Деякі відмінності в трактуванні таких причин у різних авторів не є перешкодою для об'єднання їх у три основні групи.

По-перше, це причини, викликані суб'єктивізмом людей, які працюють у сфері мас-медіа. Велика частина спотворень у подачі інформації спричинена їх індивідуально-психологічними особливостями, особистими політичними симпатіями і т.п.

По-друге, це причини, викликані політичними, соціально-економічними та організаційними умовами, в яких діють ЗМІ. Головна з них— залежність медіа від конкретних суспільних суб'єктів— економічна та адміністративна. В ринкових умовах мас-медіа працюють на певних клієнтів— наприклад, рекламодавців та інших замовників, які представляють економічний і політичний істеблішмент— і часто-густо ЗМІ змушені враховувати їх інтереси. Адміністративна залежність проявляється у підпорядкованості своїм власникам та засновникам.

По-третє, ще одна причина зумовлена самим процесом функціонування ЗМІ. Для привернення уваги масової аудиторії ЗМІ при підготовці матеріалів та повідомлень керуються певними загальними принципами. На Заході не тільки експерти та дослідники, а й широка інтелектуальна громадськість глибоко стурбована так званою «шоуізацією новин», передусім— телевізійних, які виробляються комерційними каналами. Російський дослідник Василь Пугачов зазначає, що взяті ЗМІ на озброєння принципи добору матеріалів погано суміщаються з глибокими аналітичними повідомленнями і часто перешкоджають створенню інформаційної картини світу, більш-менш адекватної реальності. Він виділяє п'ять таких принципів:

- пріоритетність (справжня та уявна) і привабливість теми для громадян. Згідно з цим принципом, повідомлення ЗМІ стосуються переважно таких тем, як загрози миру, стабільності та безпеці громадян, тероризм, екологічні та інші катастрофи і т.п.;

- неординарність фактів. Інформація про екстремальні події— голод, війни, жорстокі злочини— домінує над висвітленням подій буденного, звичайного життя. Цим пояснюється, зокрема, схильність ЗМІ до інформації негативного характеру та сенсацій;

- новизна фактів. Привернути увагу населення можуть більшою мірою ті повідомлення, які ще не отримали широкого розголосу;

- успіх. У передачі і статті потрапляють повідомлення про успіхи політичних лідерів, партій. Особлива увага приділяється переможцям виборів або рейтингових опитувань. Культ зірок у політиці, мистецтві, спорті— типове явище для ЗМК у ринковому суспільстві;

- високий суспільний статус. Чим вищий статус джерела інформації, тим більш значною вважається інтерв'ю або програма, оскільки вважається, що їх популярність прямо пропорційна їх суспільному становищу. З огляду на дію цього принципу найлегший доступ до ЗМІ мають особи, які займають вищі місця у політичній, військовій, церковній та інших ієрархіях.

З огляду на вище перераховані фактори в суспільстві створюється образ постійної напруги і внутрішньої підготовки до кризової ситуації, навіть якщо поява такої далека від реальності. Подібний стан не може тривати довгий час і поступово перетворюється у стан апатії і нетерпимості до всього, що пов'язане з політичною сферою. З іншого ж боку та трансформація, яку ми можемо бачити у сьогоdnішніх програмах новинного жанру, де в сюжеті подається багато проблем політичного, культурного, етно-національного характеру вимагає від глядачів переорієнтації уваги з власних буденних економічних проблем і розуміння новинної програми як шоу, своєрідної телерозваги.

Тому з одного боку, орієнтація на згадані принципи активізує потреби людей у соціально-значущій інформації, робить їх учасниками інформаційно-комунікативних процесів у суспільстві. Водночас вони дають змогу суспільним суб'єктам змінювати інформацію, процеси її функціонування для маніпулятивного впливу на людей.

В Україні не відлагоджені демократичні механізми, що захищали б медіа від прямого політичного тиску, який в умовах пострадянського суспільства є головним механізмом «замовлення» на використання маніпулятивних технологій. Суворість законів— традиційно для країн пострадянського простору— пом'якшується необов'язковістю їх виконання, спричиненою відсутністю традицій політичної культури та нерозвиненістю громадянського суспільства. Не випадково для визначення своєрідного політичного устрою, властивого для пострадянських держав, західні політологи придумали спеціальний термін— «дефектна демократія».

Український соціолог Сергій Макеев свого часу, ще до Помаранчевої революції, висловив думку про те, що нинішня українська політична еліта, формально «узаконивши своє перебування при владі, зобов'язалась підтвердити її легітимність за допомогою політичних та економічних успіхів. Якщо ж таких успіхів немає, то доводиться вдаватися до технологій, які здатні компенсувати дефіцит легітимності» [3, С. 4]. Розуміння того, що у цієї бракує раціональних аргументів для збереження свого статусу, підштовхнуло українську владу до рішення посилити боротьбу за політичне «домінування» у віртуальній сфері. Що змінилось з того часу?

У офіційній заяві Білого дому, якою з нагоди святкування річниці революції привітав українців президент США Дж. Буш, підкреслено, що «українська влада отримала історичну можливість і має історичну відповідальність у виконанні обіцянок помаранчевої революції і продовженні перетворення України на демократичну державу» [5]. Результат реалізації цієї можливості ми бачимо у підготовці до других за цей рік дострокових парламентських виборах.

Більш універсальною метою маніпулятивних впливів є консервація стану суспільної пасивності, недовіри до фундаментальних засад демократії та спроможності самих громадян впливати на політичні процеси. Збереження такої ситуації забезпечує всі можливості для політичного істеблішменту зберігати владу виключно завдяки адміністративному ресурсу, хитромудрим політтехнологіям, кулуарним домовленостям та «підкилимним» інтригам.

Серед найпоширеніших прийомів маніпуляцій в телевізійних новинах експерти відзначають наступні: ідентичність інтерпретацій подій в новинах різних каналів; одностороння експертиза, з відповідним підбором експертів, варіації експертних точок зору на користь одного з опонентів і неможливість іншого експерта висловити свою думку або відносно «прісні» використовувані ним аргументи; формування визначеного «порядку денного» в теленовинах (найяскравіші, найгостріші, конфліктні, резонансні, надзвичайно важливі проблемні ситуації, часто без представлення альтернатив їх вирішення); викривлення змісту політичних подій шляхом «компетентного» тенденційного коментування (своєрідна допомога у розумінні події чи факту).

Для визначення способів маніпулятивного впливу та їх певних поєднань в відповідній літературі використовуються різні терміни— такі, як «прийом», «метод», «техніка», «технологія». У той же час, чітких критеріїв їх розподілу на сьогодні не вироблено.

Тому можна вести мову лише про певний підхід до використання термінології. На думку деяких експертів, вживання того чи іншого терміну залежить від рівня узагальнення і універсальності. Наприклад, стало поєднання кількох прийомів може визначатися як метод або техніка, а в окремих випадках, як технологія. Складність класифікації маніпулятивних способів впливу пов'язана ще й з тим, що, як правило, у конкретному процесі комунікації застосовується набір кількох прийомів, не всі з яких повторюються у різних ситуаціях. Визначення такого набору дається переважно за одним з прийомів, який є основним у кожному випадку.

Але для початку означимо найбільш вживаний набір конкретних методів маніпулятивного впливу на людей, якими користуються ЗМІ і телебачення, зокрема. Адже, як казав колись відомий американський соціолог Гарольд Лассуелл, для кожної людини особливу категорію важливої інформації складає знання того, яким чином вона може бути піддана маніпуляції і позбутися того ступеня вибору, який вона могла б мати.

Оскільки ЗМІ мають справу з інформацією, то, відповідно, саме контроль за інформацією дає їм змогу маніпулювати масовою свідомістю.

А інформацію можна: спотворити за допомогою неповної, односторонньої подачі; сфабрикувати, видавши інспіровану інформацію за реальну; відредагувати, додавши власні домисли та коментарі; інтерпретувати у вигідному для маніпулятора світлі; просто приховати.

ЗМІ також можуть: вибірково навести факти в залежності від своєї позиції; супроводити матеріал заголовком, невідповідним до змісту; опублікувати правдиву інформацію тоді, коли вона втратила свою актуальність; подати неточну цитату, вириваючи її із контексту, внаслідок чого вона змінює свій зміст.

Як бачимо, арсенал методів доволі широкий. Фундаментальним механізмом маніпулювання є сугестія, тобто спроба переконати інших у конкретних судженнях без самоочевидних логічних підстав.

Українське суспільство переживає сьогодні цікавий період, особливостями якого є фактичне розчарування пересічних громадян політичними лідерами, що було і до 2004 року, поряд із їх зацікавленням новинними програмами для створення враження обізнаності політичною реальністю, що є характерним саме для сьогоднішніх днів; відхід від обговорення побутових проблем на хвилі підйому політичної кризи, яка постійно присутня у перманентному стані; сприйняття новинних програм як розважального шоу.

Українське телебачення створює нову реальність, відмінну від дійсної, де глядачі не відіграють ніякої ролі, але можуть спостерігати за вчинками інших, є компетентними давати їм свої судження, змінювати свої вподобання і симпатії, не несучи ніякої за це відповідальності, що в реальному житті абсолютно не можливо, що і приваблює їхню увагу до ТБ. Варто зазначити, що ця тенденція західних ЗМІ в українському вимірі добре по-

єднується із соціальними, економічними і культурними трансформаціями. Проте неготовність економічної системи до різких реформ і економічних стандартів і запозичень із Заходу призвели до того, що ми спостерігаємо не стабільний розвиток постіндустріальної (а при м'якших оцінках індустріальної) економіки і суспільства, а локальний, місцевий, досить обмежений розвиток вказаного рівня на тлі загальнонаціонального зубожіння. Те саме стосується й інформаційного виміру. Перше захоплення ажіотажними, резонансними подіями, поданими в новинах на ТБ, змінюється щоденним зіткненням з побутовими важко вирішуваними проблемами. Цей факт ділить реальність на телевізійну і дійсну. Подібна ситуація спостерігалась під час трансформацій після розпаду СРСР; тоді ж на нашому телебаченні з'явилися так звані «мильні опери». Сьогодні маємо новинні шоу, де головні ролі грають вітчизняні політики.

Маніпулятивні технології є реальністю для будь-якого правлячого режиму і рівня розвитку суспільства. Але мета їх використання відповідно до вказаних умов відрізняється. Управління суспільством не можливе без переконання у легітимності його повноважень і правильності прийнятих рішень чи реалізованих кроків. У цьому контексті маніпуляція суспільством виступає складовою менеджменту. Відповідно за умов розбіжності політичних обіцянок і результатів їх виконання, маніпуляція суспільною думкою стає ключовою для збереження владних повноважень, але формує відмінну від дійсної реальність, що в результаті призводить до недовіри владі та кризи в усіх сферах суспільного життя.

Література

1. Корнійчук О. «Кінець абсолютної влади» // День.— 2005.— №217.— 24 листопада.
2. Кресіна І. До питання про визначення громадянського суспільства і української революції 2004 року // Політичний менеджмент.— 2005.— №6— С. 3-6.
3. Лігачова Н., Черненко С., Іванов В., Дацюк С. Маніпуляції на ТБ—К.: Інтерньюз-Україна— 2006.— № 65 — [telekritika.com.ua].
4. Паніна Н. Українське суспільство 1994-2007: соціологічний моніторинг.— К.: Ін-т соціології НАНУ, 2007.— С. 149.
5. Якушик В. Свобода слова чи висловлювань?// День.— 2007.— № 13. — 1 лютого.